

KAVANYISA KA 9

SWIVANDLA SWA MFUMO LESWI SEKETELAKA VUMBIWA RA XIDEMOKIRASI

Ku Simekiwa na milawu ya mafumelo

181. (1) Mavandla lama ya landzelaka ya mfumo ya tiyisa xidemokrasi xa vumbiwa eRiphabliki -
- (a) Musirheleri wa Vanhu.
 - (b) Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika Dzonga.
 - (c) Khomixini yo Tlakusa no Sirhelela Timfanelo ta ximunhu hi swa Mfuwo, Vugandzeri na Ririmi leri tirhisiwaka.
 - (d) Khomixini ya Ndzingano wa Rimbewu.
 - (e) Jenerali wa Tinkota.
 - (f) Khomixini ya Nhlawulo.
- (2) Mavandla lama ya tiyimele hi woxe, ma lawuriwa hi Vumbiwa na nawu ntsena, kutani a ma fanelanga ku voyamela tlhelo ro karhi naswona ya fanele ku tirhisa matimba ya wona no tirha mitirho ya wona handle ko chava, ku hlwula matlhelo kumbe ku ya hi nghohe.
- (3) Swirho leswin'wana swa mfumo, hi ku tirhisa milawu na tindlela tin'wana, swi fanele ku pfuneta no sirhelela mavandla lawa ku tiyisisa ku tiyimela, ku ka ma nga voyameli tlhelo, ndzhuti na ku tirha hi ku nyawula ka mavandla lama.
- (4) Ku hava munhu kumbe xirho xa mfumo lexi xi nga ha nghenelelaka eka matirhelo ya mavandla lama.
- (5) Mavandla lama ya na vutihlamuleri eka Palamende ya Rixaka, naswona ma fanele ku vika migingiriko na maendlelo ya wona eka nhlengeletano ya Milawu kan'we kumbe ku tlula hi lembe.

Musirheleri wa vanhu

Mitirho ya musirheleri wa vanhu

182. (1) Musirheleri wa Vanhu u na matimba tanihi laha swi lawuriwaka hi milawu ya tiko -
- (a) ya ku kambisisa matikhomelo wahi na wahi eka timhaka ta mfumo, kumbe ta mafambiselo yo ka ya nga lulamangi kumbe xi nga vangaka vubihhi byihhi na byihhi kumbe ku tirha hi nghohe;

KAVANYISA KA 9: SWIVANDLA SWA MFUMO LESWI SEKETELAKA
VUMBIWA RA XIDEMOKIRASI

- (b) ku vika hi matikhomelo walawo; no
 - (c) ku teka goza leri ri faneleke ro loloxa.
- (2) Musirheleri wa Vanhu u na matimba yo thandlekela na mitirho leyi vekiweke hi milawu ya tiko
- (3) Musirheleri wa Vanhu a nga endli vulavisisi ehenhla ka swiboho swa khoto.
- (4) Musirheleri wa Vanhu u fanele ku kota ku fikeleriwa hi vanhu hinkwavo na vaakatiko.
- (5) Xiviko xihhi na xihhi lexi humesiwaka hi Musirheleli wa Vanhu xi voniwa hi mani na mani, handle ka loko matshamelo ya timhaka lama ya vekiwaka hi milawu ya tiko ya lava leswaku xiviko xelexo xi va xihundla.

Nkarhi wo va entirhweni

183. Musirheleri wa Vanhu u thoriwa nkarhi wo ringana nkombo wa malembe laha a nga ta ka a nga thoriwi ra vumbirhi.

Khomixini ya Timfanelo wa Vanhu ya Afrika Dzonga

Mitirho ya Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika Dzonga ya Afrika Dzonga

184. (1) Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika Dzonga yi fanele –
- (a) ku tlakusa ku xiximiwa ka timfanelo ta ximunhu na mfuwo wa timfanelo ta ximunhu;
 - (b) tlakusa ku sirheleriwa, ku hluvukisiwa, na ku fikeleriwa ka timfanelo ta ximunhu; na
 - (c) ku xiyaxiya na ku kambela ku xiximiwa ka timfanelo ta ximunhu laha Riphabliki.
- (2) Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika Dzonga yi na matimba, tanihi leswi ya lawuriwaka hi milawu ya rixaka, leyi faneleke ku endla mitirho, ku katsa matimba –
- (a) yo lavisisa no nyiketa xiviko hi ku xiximiwa ka timfanelo ta ximunhu;
 - (b) ku teka magoza ku lulamisa laha timfanelo ta ximunhu ti onhiweke kona;
 - (c) ku endla ndzavisiso; no
 - (d) dyondzisa.

- (3) Lembe na lembe, Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika Dzonga yi fanele ku lava leswaku swiyenge leswi swi faneleke swa mfumo swi nyika Khomixini mahungu hi magoza lama tekiweke yo tiyisisa ku kuma tiyindlo, Rihanyo, swakudya, mati, minongonoko ya nhlayiso wa vanhu, dyondzo na mbangu.
- (4) Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika Dzonga yi tlhela yi va na matimba yo tlhandlekela na mitirho leyi nga vekiwa hi milawu ya tiko.

Khomixini yo Tlakusa no Sirhelela Timfanelo ta Mfuwo, Vukhongereri na Miganga ya Tindzimi

Mitirho ya Khomixini

185. (1) Swikongomelonkulu swa Khomixini yo Tlakusa no Sirhelela Timfanelo ta Mfuwo, Vukhongereri na Miganga ya Tindzimi leri tirhisiwaka i –
- (a) ku tlakusa nhlonipho wa timfanelo ta mfuwo, vukhongereri na miganga ya tindzimi;
 - (b) ku tlakusa no vumba ku rhula, vunghana, ku tiyiselana ka vumunhu na vun'we bya rixaka exikarhi ka mfuwo, vukhongereri na miganga ya tindzimi, hi ku langutisa ndzingano, mpfumaleko wa xihlawuhlawu no tihlanganisa na van'wana hi ku ntshunxeka; na
 - (c) ku ringanyeta ku simekiweke ku amukeriwa, hi ku landza milawu ya tiko, huvo ya mfuwo kumbe huvo yin'wana kumbe tihuvo ta vanhu vo karhi kumbe vanhu lava nga laha Afrika Dzonga.
- (2) Khomixini yi na matimba, tanihi laha ma lawuriwaka hi milawu ya tiko, lama lavekaka ku fikelela swikongomelonkulu swa wona, ku katsa na matimba yo xiyaxiya, ku lavisisa, ku endla musecho, ku dyondzisa, ku khongotela, ku tsundzuxa no endla swiviko mayelana na timfanelo ta ximunhu hi swa mfuwo, vukhongereri na miganga ya tindzimi.
- (3) Khomixini yi nga ha vika mhaka yihi na yihi leyi welaka endzeni ka matimba na mitirho ya yona eka Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika Dzonga leswaku yi lavisisiwa.
- (4) Khomixini yi na matimba yo tlhandlekela na mitirho leyi vekiweke hi milawu ya tiko.

Mavumbiwelo ya Khomixini

186. (1) Nhlayo ya swirho swa Khomixini yo Tlakusa no Sirhelela Timfanelo ta ximunhu hi swa Mfuwo, Vukhongereri na miganga ya tindzimi na ku thoriwa ka vona na nkarhi wa vona wo tirha ku fanele ku vekiwa hi milawu ya tiko.
- (2) Mavumbiwelo ya Khomixini ya fanele –
- (a) Ku va vuyimeri byo anama bya vanhu wa Afrika Dzonga hi tlhelo ra mfuwo, vugandzeri na ririmi leri tirhisiwaka; na
- (b) ku kombisa hi ku angarhela hi tlhelo ra mavumbelo ya rimbewu ya Afrika Dzonga.

Khomixini ya Ndzingano wa Rimbewu

Mitirho ya Khomixini ya Ndzingano wa Rimbewu

187. (1) Khomixini ya Ndzingano wa Rimbewu yi fanele ku yisa emahlweni ku xiximiwa ka Ndzingano wa Rimbewu ku hluvukisiwa, ku sirhelerwa na ku fikelerwa ka ku ringanana ka rimbewu.
- (2) Khomixini ya Ndzingano wa Rimbewu yi na matimba, tanihi laha swi lawuriwaka hi milawu ya tiko, lama ya faneleke leswaku yi kota ku tirha mitirho ya yona, ku katsa na matimba yo xiyisisa, ku lavisisa, ku endla ndzavisiso wa dyondzisa, ku khongotela ku tsundzuxa na ku nyika swiviko hi timhaka leti ti khumbhaka Ndzingano wa Rimbewu.
- (3) Khomixini ya Ndzingano wa Rimbewu yi na matimba yo engetela na mitirho leyi yi vekiweke hi milawu ya tiko.

Mukambelatinkota wa Swin'wana na swin'wana

Mitirho ya Mukambelatinkota wa Swin'wana na swin'wana

188. (1) Mukambelatinkota wa Swin'wana na swin'wana u fanele ku kambela no nyika swiviko hi tinkonta, swikomba-tinkonta swa timali, malawuriwele ya timali ya –
- (a) tindzawulo hinkwato ta mfumo wa rixaka na ta Swifundzankulu na mafambiselo;
- (b) timasipala hinkwavo; na

KAVANYISA KA 9: SWIVANDLA SWA MFUMO LESWI SEKETELAKA
VUMBIWA RA XIDEMOKIRASI

- (c) vandla rihi na rihi rin'wana kumbe Nhlngano lowu tirhaka na tinkonta leri swi laviwaka hi milawu ya tiko kumbe ya Swifundzankulu leswaku wu odtiwa hi Mukambelatinkota wa Swin'wana na swin'wana.
- (2) Ku thandlekela eka mitirho; leyi vekikeke hi xiyengentsongo xa (1), na hi ku landza milawu yihi na yihi, Mukambelatinkota wa Swin'wana na swin'wana a nga odita no endla xiviko hi tinkonta, swikomba-tinkonta na mafambiselo ya timali ya –
- (a) vandla rihi na rihi leri hakeleriwaka hi timali to huma eka Nkwama wa Timali ta Tiko wa Rixaka kumbe Nkwama wa Timali ta Tiko wa xifundzankulu kumbe hi masipala; kumbe
- (b) vandla rihi na rihi leri pfumeleriweke hi ku landza nawu wihi na wihi ku amukela timali ta swikongomelo swa vanhu va tiko.
- (3) Mukambelatinkota wa Swin'wana na swin'wana u fanele ku yisa swiviko swo kambisisa eka mfumo wa milawu wihi na wihi leri khumbekaka hi ku kongoma hi ku kamberwa kwaloko, na le ka vulawuri byihi na byihi byin'wana lebyi vekikeke hi milawu ya tiko. Swiviko hinkwaswo swi fanele ku fikeleriwa hi mani na mani.
- (4) Mukambelatinkota wa Swin'wana na swin'wana u na matimba na mitirho yo thandlekela leyi vekiwaka hi milawu ya tiko.

Nkarhi wo va entirhweni

189. Mukambelatinkota wa Swin'wana na swin'wana u thoriwa ku tirha nkarhi lowu nga cinciwiki, wu nga pfuxetiweke wa le xikarhi ka malembe va ntlhanu na khume.

Khomixini ya Nhlawulo

Mitirho ya Khomixini ya Nhlawulo

190. (1) Khomixini ya Nhlawulo yi fanele –
- (a) ku fambisa hi ku landza milawu ya tiko minhlawulo ya tihuvo to endla milawu ta tiko, ta Swifundzankulu na ta timasipala;
- (b) ku tiyisisa leswaku minhlawulo yeleyo yi ntshunxekile no lulama; na
- (c) ku hlamusela mbuyelo wa nhlawulo hi nkarhi lowu faneleke ku va wo koma hi laha swi kotekaka na hi laha swi vekikeke hakona hi milawu ya tiko.
- (2) Khomixini ya Nhlawulo yi na matimba na mitirho yo thandlekela, leyi vekikeke hi milawu ya tiko.

Mavumbiwelo ya Khomixini ya Nhlawulo

191. Khomixini ya Nhlawulo yi fanele ku vumbiwa hi vanhu vanharhu kumbe ku tlula. Nhlayo ya swirho na minkarhi ya ku tirha ka vona swi fanele ku vekiwa hi milawu ya tiko.

Matimba lawa ya Tiyimeleke yo Lawula Vuhaxi

Vulawuri bya Vuhaxi

192. Milawu ya tiko yi fanele ku simeka vulawuri lebyi tiyimeleke byo lawula vuhaxi ku endlela swilaveko swa vanhu, na ku tiyisisa ku lulama na ku hambana-hambana ka mavonele lama hi ku anama ya yimelaka vanhu wa Afrika Dzonga.

Makungu ya tin'wana na tin'wana

Matholelo

193. (1) Musirheleri wa Vanhu na swirho swa Khomixini yihi na yihi leyi simekiwaka hi Kavanyisa loku ku fanele ku va vavasati kumbe vavanuna lava va nga –
- (a) vaaka-tiko va Afrika Dzonga;
 - (b) lava un'wana na un'wana wa vona a ringaneke no fanela ku khoma ntirho wo karhi wa tiko;
 - (c) naswona a enetaka swilaveko swihi na swihi swin'wana leswi vekiweke hi milawu ya tiko.
- (2) Xilaveko xo va tikhomixini leti simekiwaka hi Kavanyisa loku ti kombisa hi ku anama mavumbiwelo ya Afrika Dzonga ya tinxaka na rimbewu xi fanele ku tekeriwa enhlokweni loko ku thoriwa swirho
- (3) Jenerali wa Tinkota u fanele ku va wansati kumbe wanuna la nga muaka-tiko wa Afrika Dzonga no va munhu la ringaneke no fanela ku khoma ntirho wolowo. Vutivi byo hlawuleka bya, kumbe ntokoto eku kambeni tinkonta, timali ta tiko na mafambiselo ya tiko swi fanele ku tekeriwa enhlokweni loko ku thoriwa Jenerali wa Tinkota.
- (4) Presidente, hi xibumabumelo xa Palamende ya Rixaka, u fanele ku thola Musirheleri wa Vanhu, Jenerali wa Tinkota na swirho swa –
- (a) Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika Dzonga;
 - (b) Khomixini ya Ndzingano wa Rimbewu; na
 - (c) Khomixini ya Nhlawulo.

KAVANYISA KA 9: SWIVANDLA SWA MFUMO LESWI SEKETELAKA
VUMBIWA RA XIDEMOKIRASI

- (5) Nhlengeletano y Tiko yi fanele ku ringanyeta vanhu –
- (a) lava langiweke hi Komiti ya Nhlengeletano ya Milawu leyi vumbiweke hi mpimo wa ndzinganelano wa swirho swa Minhlngano hinkwayo leyi yimeriweke eka nhlengeletano ya Milawu; na
 - (b) ku pfumeleriwa hi Nhlengeletano ya Milawu hi xiboho lexi amukeriweke hi nseketelo wa vhoti –
 - (i) lava nga riki ehansi ka 60 wa tiphesente ta swirho swa Nhlengeletano ya Milawu, loko swipfumelelo swi khumbha ku thoriwa ka Musirheleri wa Vanhu na Jenerali wa Tinkota; kumbe
 - (ii) ntalo wa swirho swa Nhlengeletano ya Milawu, loko swipfumelelo swi khumbha xirho xa Khomixini.
- (6) Ku tinghenisa ka vanhu ntsena eka endlelo ro endla swibumabumelo swi nga ha endleriwa makungu tanihi laha swi languteriwaka eka xiyenge lexi languteriwaka xa 59(1)(a).

Ku susiwa entirhweni

194. (1) Musirheleri wa Vanhu, Jenerali wa Tinkota, kumbe xirho xa Khomixini leyi simekiweke hi Kavanyisa loku a nga ha susiwa entirhweni ntsena –
- (a) hi swivangelo swa matikhomelo yo ka ya nga nkheneseki, vutsandzeki kumbe ku pfumala vuswikoti;
 - (b) hi xiboho lexi vulaka sweswo xa Komiti ya Palamende ya Rixaka; na
 - (c) ku amukeriwa ka xiboho hi Nhlengeletano ya Milawu lexi koxaka ku susiwa ka munhu yoloye entirhweni.
- (2) Swiboho wa Nhlengeletano ya Milawu ya Tiko leswi khumbhaka ku susiwa entirhweni ka –
- (a) Musirheleri wa Vanhu kumbe Jenerali wa Tinkota swi fanele swi tirhisiwe hi nseketelo wa vhoti leyi nga riki hansi ka mbirhi xa nharhu wa swirho swa Nhlengeletano ya Milawu; kumbe
 - (b) xirho xa Khomixini xi fanele xi tirhisiwa hi ku landza nseketo wa ntalo wa swirho swa Nhlengeletano ya Milawu.
- (3) Presidente –
- (a) a nga yimisa munhu ku tirha hi nkarhi wihi na wihi endzhaku ka ku sunguriwa ka endlelo ra Komiti ya Palamende ya Rixaka ro susa munhu yoloye; naswona
 - (b) u fanele ku susa munhu entirhweni loko ku amukeriwa xiboho hi Nhlengeletano ya Milawu lexi koxaka ku susiwa ka munhu yoloye.